

RENDSZER- ÉS SZÁZADVÁLTÁS MAGYARORSZÁGON

Az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság
és a TÁRKI konferenciája az MTA Nemzeti Stratégiai
Kutatási Programok keretében

A társadalomtudományok akkor fejlődnek, ha alternatív értelmezések és magyarázatok vitatkoznak egymással. A magyar társadalom fejlődése a rendszerváltás során bőven ad lehetőséget alternatív, egymással versengő értelmezéseknek. Ez volt a koncepciója annak a konferenciának, amit az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság és a TÁRKI rendezett „Rendszer és századváltás Magyarországon” címmel 1999. március 11-én. Ezt az eseményt, ami egyébként egyben az MTA „Magyarország az ezredfordulón” című Nemzeti Stratégiai Kutatási Programjának egyik alprogramját, „A társadalmi struktúra a piacgazdaságra való átmenet korában” című kutatás 1998 évet is lezárta, az MTA elnökének felkérésére Kulcsár Kálmán nyitotta meg MTA Programtanácsa nevében. A konferencia előadásaiban, amik egyébként a *Társadalmi Riport 1998* című kötetben jelentek meg, rendezők által legfontosabbnak ítélt témák és jelenségek kerültek napirendre, úgy, hogy miután a tanulmányok szerzői előadták proposíciójukat, a téma egy avatott, ám módszertani szempontból vagy a dolgok tartalmát illetően másképpen gondolkodó szakértője fogalmazta meg kritikai észrevételeit. A konferencián, amire a hazai társadalomtudományi konferenciákra az utóbbi időben érezhetően jellemzőbbé váló érdeklődés (gondoljunk csak a Szociológiai Társaság szegedi kongresszusára) mellett került sor, Cseh-Szombathy László, az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság elnöke, akadémikus elnökölt.

A fő téma természetesen az elmúlt tíz év társadalmi-gazdasági leltára volt. A rendszerváltásnak számos, a társadalmi szerkezetet közvetlenül érintő hatása volt. Kolosi Tamás szerint mindenekelőtt ide kell értenünk a foglalkoztatási szerkezet átalakulását és a magánszektor expanzióját. Kialakult egy új tőkésosztály, Magyarországon egymillió vállalkozás működik, összesen mintegy háromszázezer főállású vállalkozó van. A háztartások háromnegyedét változó mértékben és irányban érintette ez a folyamat, mintegy 15 százalék azonban sikeresnek tekinthető, és mintegy tíz százalékra tehető a sikertelen kísérletek aránya. A rendszerváltás és az ezzel összekapcsolódó gazdasági válság az egyenlőtlenségek növekedését és a fogyasztási minták átrendeződését is magával hozta. A keresetek pozitív irányú átrendeződésében mindenekelőtt az iskolázottság, a munkahelyi pozíció, valamint a vállalkozási aktivitás játszotta a legfontosabb szerepet. Összességében a háztartások mintegy 56 százaléka tudott többé-kevésbé stabil jövedelmi pozíciókat tartani, a többiek többé-kevésbé időre jövedelmük ingadozásával vagy esésével voltak kénytelenek szembenézni. Az egyenlőtlenségek növekedése és különböző társadalmi csoportokat (például az értelmiséget és a vezetői pozíciókat elfoglalókat) differenciáltan érintő átrendeződése a kapitalizmussal kapcsolatos értékrendek letisztulását, mindennapi kapcsolatokban való ártértékelődését is jelentette. Összességében az átalakulás tehát jelentős társadalomszerkezeti átrendeződéssel párosult, amin belül mindenekelőtt meg-

fordult a piac és a redisztribúció aránya: ma már a javak allokációjának kétharmada tartozik a valódi piac hatókörébe. E folyamatban nyertesekké azok tudtak válni, akik a rendszerváltás előtt elegendő mennyiségű szimbolikus tőkét halmoztak fel, vagy örökölték, hogy aztán azt a piacgazdaságba fektethessék. A vesztesek közé (így Kólosi) három nagyobb csoportot sorolhatunk: azokat, akik kiszorultak a munkaerőpiacról, azokat, akik képesek voltak ugyan bennmaradni, de jelentős biztonságvesztésen voltak kénytelenek átmenni, valamint azokat, akik nem tudták a korai második gazdasági kísérleteiket a piacgazdasági környezetbe konvertálni. A rendszerváltás folyamata egyfelől egyedi, másfelől persze felmerül a kérdés, miképpen illeszkedik a nemzetközi trendekbe. Tamás Pál is ebben az irányban folytatta a gondolatmenetet. Hozzászólásában azt emelte ki, hogy a rendszerváltás utáni Magyarország problémája a kilencvenes években nem az, hogy miképpen tudna elkerülni a világrendszer félperifériájáról, hanem az, hogy miképpen tudna oda bekerülni. Ennek a felzárkózási problémának ma két fontos specifikuma az, hogy egyfelől maga a rendszer is strukturális átalakulásokon megy át, másfelől pedig itt egy majdnem modernizált ország jelentkezik a felzárkózásra, aminek a történetében a rendszerváltás tulajdonképpen egy intézményi modernizálódást hozott. A dependens felzárkózási folyamatban egyfelől az elitek inkorporációja, másfelől pedig a nemzetközi munkamegosztásba történő horizontális becsatlakozásának módja a közeljövő kérdése.

A rendszerváltás során, mint arról már szó volt, a középosztály képződési folyamatában a nyolcvanas években jellemző státusz inkonzisztenciákat az életstílus és a fogyasztói magatartás differenciáló hatása jelent meg. Éppen ezzel foglalkozik Róbert Péter, Fábián Zoltán és Szívós Péter tanulmánya. A szerzőhármas arra tett kísérletet, hogy a társadalom anyagi-fogyasztási szegmentáltságát térképezze fel. E kísérletben három hagyományra lehet támaszkodni, és a szerzők ezt is teszik. Ott van a rendszerváltás előtt lényegében félbemaradt társadalmi rétegződés-kutatás, aminek a keretében a késő-kádári szocialista társadalom anyagi-kulturális-fogyasztási rétegződését többdimenziós keretben vizsgálták. Ott van a nyolcvanas évek német szociológiájának Beck és Hradil által fémjelzett tradíciója, aminek a keretében életstílus-csoportok, kulturális miliók elemzése veszi át a hagyományos társadalom szerkezeti struktúráló tényezők helyét. Végezetül ott van az alkalmazott piackutatás eszközszerkezere, ami a fogyasztási szegmentáltságot nagyon is praktikus szemszögből, marketing stratégiák célközegeként tekinti. A Róbert-Fábián-Szívós kutatócsoport négy dimenzió szerint: a jövedelem, a megtakarítások nagysága, a fogyasztási cikkekkel való ellátottság, valamint a vagyoni helyzet alapján állít elő nyolc státuscsoportot klaszteranalízis segítségével. Legfelül a „jómódúak”, legalul a „szegények” képviselnek konzisztensen egységes társadalmi helyzetet. A köztes csoportok, amiket a szerzők a „fogyasztás”, a „megtakarítás”, a „vagyon” és a „jövedelem” szavak különböző kombinációival neveznek el, többé-kevésbé inkonzisztens státusokkal jellemezhetők. E státuscsoportok jellemzőit árnyalják a kulturális fogyasztás valamint bizonyos normák és értékek. Így jutnak el a szerzők a miliók és életstílus csoportok leírásához. A kutatás az elképzelések szerint folytatódik: itt valójában az első eredmények közzétételéről volt szó. A kutatás egy következő hullámában nyilvánvalóan szükség lesz arra, hogy a kulturális jellemzők, normák és értékek ne csak árnyaló tényezőkként, hanem csoportképző ismérvekként jelenhessenek meg a modellben. Ezt a tanulmány bírálója, Tardos Róbert is hangsúlyosan emelte ki, valamint írásban is elkészített hozzászólásában számos konkrét (például a klaszterek képzése során

használt skála transzformációkkal, az egyes eljárások dokumentálásával kapcsolatos) módszertani jellegű kritikai észrevételt is megfogalmazott.

A társadalom szerkezetét befolyásoló tényezők közül hárommal foglalkoztak részletesebben a konferencia előadásai: a fekete gazdasággal, a demográfiai helyzet alakulásával és a szociálpolitikai rendszerrel. A fekete gazdaság megértéséhez akkor juthatunk közelebb, ha a jelenséget nem csak anekdotikus tapasztalatokra építve, hanem jó magyarázó értékkel bíró, szisztematikusan gyűjtött empirikus tapasztalatokat felhasználó elméleti keretre támaszkodva igyekszünk megérteni. Ilyen elméleti keretet és empirikus tapasztalatokat gyűjtött össze Sik Endre és Tóth István János előadása. Az empirikus tapasztalatok zömmel a vállalatok közötti kapcsolatok elemzéséből, valamint a fekete kereskedelemre vonatkozó empirikus vizsgálatokból, az elméleti keret pedig a fekete gazdaság mikroökonómiai magyarázatából származhat. E kísérleteket hasznosnak és továbbgondolandónak ítélte hozzászólásában Belyó Pál, a tanulmány felkért korreferense.

A magyar társadalom szerkezetére hosszú távon is komoly hatással van a demográfiai helyzet rosszabbodása. A népesség számának csökkenése mellett mindenekezlőtt a belső korszerkezet átalakulása változtatja meg a társadalmi és gazdasági rendszer keretfeltételeit. Vukovich György a népesedési problémáról szólva először is a születésszám visszaesését és ezen keresztül a népesség csökkenését, és a társadalom korszerkezeti átalakulását emelte ki. Ennek az átalakulásnak már középtávon is nyilván számos kedvezőtlen hatása lehet még akkor is, ha a demográfiai fejlemények másikkal, gyakran problematikusnak emlegetett területén, a halálozásokban biztató jeleket regisztrálhattunk az utóbbi években. A termékenység esése azonban hosszabb távon már komolyan veszélyeztetheti a generációs egyensúlyt is.

Hozzászólásában Pongrácz Tiborné arra hívta fel a figyelmet, hogy a gyermekvállalással kapcsolatos értékek és attitűdök, valamint a tényleges gyermekvállalási magatartás között van egyfajta diszkrepancia. Arról van szó, hogy a gyermekvállalás annak ellenére esett vissza, hogy a magyar társadalom értékvilágában a gyermek és a gyermekvállalás a konzervatív beállítottságú katolikus európai országokhoz hasonló helyet foglal el. A visszaesés tehát valószínűleg nem a gyermeknek mint értéknek a háttérbe szorulásával, hanem inkább a gyermekvállalás anyagi feltételeinek romlásával, valamint a gyermekvállalás és a munkaerőpiaci részvétel összehangolásának megnehezedésével függött össze.

Mindez arra utal, hogy az alkalmazott szociálpolitikai és gazdaságpolitikai eszközrendszernek mégiscsak lehet valamilyen hatása a társadalom demográfiai folyamatainak alakulására. A jóléti támogatások szegénységre és egyenlőtlenségekre gyakorolt hatásait elemezte a konferencián bemutatott, Michael Förster, Szivós Péter és Tóth István György által készített tanulmány. A tanulmány a jóléti támogatások és a szegénység közötti negatív összefüggést mutatta be, nemzetközi összehasonlításra alapozva. A jóléti rendszerek elemzéséhez egy többdimenziós értékelési rendszert ajánlott fel. Arra tett javaslatot, hogy a jóléti rendszerek működési jellemzői közül elsődlegesen a kiadások nagyságrendjét, a programok elosztási hatásait, a nyújtott ellátások szintjét, adminisztratív jellemzőit, munkaerőpiaci ösztönzési és ellenőrzési hatásait kell vizsgálni akkor, amikor értékelő megállapítások megfogalmazására törekszünk. Ha ezt tesszük, árnyaltabban tudunk majd véleményt alkotni azokról az intézkedésekről, amelyek a fenti kritériumok közül csak egyiknek vagy másiknak a szem előtt tartásával születtek. Példaként erre a családtámogatási rendszer 1995-ös

átalakítását hozhatjuk fel, amikor a költségsökkentés és az elosztási hatékonyság szem előtt tartása mellett hozott intézkedések nem kívánatos következményekkel jártak a munkaerőpiaci hatások és az adminisztráció tekintetében. Végül az előadás kísérletet tett a hazai jóléti rendszer periodizálására. Eszerint a tényleges folyamatokat a kilencvenes évek során két történettel írhatjuk le. A nyolcvanas évek második felében indult visszaesési folyamatban a csökkenő GDP mellett növekvő klientúra (emelkedő szegénység és munkanélküliség), emelkedő szociális kiadások jellemezték a jóléti rendszer peremfeltételeit. Erre a jóléti rendszer változása hosszabb ideig nem, vagy nem eléggé reagált. Ebben az időszakban, noha az erőteljesebb célzottság igénye megalapozott követelménynek tűnt, az egymást követő kormányok hezitálva reagáltak: a juttatások klientúráját nem igyekeztek visszafogni, hanem e helyett az ellátások erodálását választották. Amikor meg sor került a visszafogási kísérletekre, valójában már egy másik történettel lehetett leírni a társadalmi folyamatokat. Ebben a történetben már a nem GDP esése, hanem stagnálása és növekedése, nem a jóléti kiadások magas volta, hanem azok fokozatos csökkenése volt a jellemző, a munkaerőpiacot már nem a megnövekedett munkanélküliség hanem az alacsony szinten befagyott foglalkoztatás dominálta. Ferge Zsuzsa az előadással kapcsolatosan két tekintetben fogalmazta meg kritikai megjegyzéseit. Egyfelől szegényesnek tartotta a jóléti rendszer értékelésére ajánlott kritériumokat: hiányolta a társadalom integrált-ságának előmozdítását, mint követelményt, valamint az egyenlőtlenségek csökkentésének elvárását. Másfelől vitathatónak tartotta a szociálpolitika történetének bemutatott szakaszolását.

A hazai szociológiában, jelentős részben Andorka Rudolf munkásságának köszönhetően, komoly, a társadalmi beilleszkedési zavarokkal kapcsolatosan vizsgálatokat végző kutatói műhelyek alakultak ki. Az egyik ilyen műhely képviselői szerint a különböző formában megjelenő deviáns magatartásokat egységes elméleti keretben értelmezhetjük például a Robert Merton által ajánlott anomia fogalom segítségével. Erre tett javaslatot Spéder Zsolt, Elekes Zsuzsa és Paksi Borbála előadása. Pontosabban, nem egyszerűen az öngyilkosság, az alkoholizmus és a bűnözés trendjeit, hanem az orientációs zavarokkal, depresszióval kapcsolatos jelenségeket, valamint a normakövetés és normaszegés megítélésével kapcsolatos anomáliákat is ebbe keretbe ágyazva javasolták értelmezni, sőt például a gyermekvállalási magatartás alakulását is. A gondolatmenet szerint arról van szó, hogy a társadalom és a gazdaság a rendszerváltás következtében egy olyan anomikus állapotba került, amikor a régi szabályrendszerek már nem, a kialakuló újak pedig még nem adnak elégséges szilárd orientációs keretet, ezáltal az érvényesülés nem világos keretei magyarázhatják a normakövetés normaszegés alakulását. Csepeli György az előadáshoz fűzött kommentárjában amellett, hogy fontosnak tartotta a szóban forgó jelenségek szisztematikus és igényes magyarázatát, módszertani és tartalmi szempontból egyaránt óvatosságra intett. A szerzők figyelmébe ajánlotta a deviáns viselkedés magyarázatának a mertonai hagyománytól eltérő értelmezési kísérleteit, például a címkézési elméletet, és a szociálpszichológiának a kognitív disszonanciával kapcsolatos megállapításait, amelyeknek mindenekelőtt akkor vehetjük jó hasznát, ha az empirikus adatfelvételekben a normaszegés megítélésére vonatkozó állítások eloszlását igyekszünk magyarázni. Még akkor is kockázatos és helytelen lenne a gyermekvállalási hajlandóság kérdését, legyen az magas vagy éppen alacsony, az anomikus jelenségekkel kapcsolatba hozni. Azon kérdések esetében, amelyek e cél-eszköz dichotómiába illeszthe-

tők, is indokolt némi óvatosság. Ismeretes ugyanis, hogy például a társadalomban való érvényesülés legális útjának eredményességével kapcsolatosan nagyfokú szkepszist mutatnak a magyarországi adatfelvételek. Ugyanakkor viszont ebben a tekintetben a két Németország Spéderék által bemutatott adatai egymáshoz meglepően hasonlatosak, ami azt jelzi, hogy „a szabályok tiszteletében egységes német alkat mint ha túlélte volna Németország politikai-gazdasági-ideológiai kettéosztását.”

Összességében a konferencia számos, a magyar társadalommal kapcsolatos új kutatási eredmény mellett arra is bizonyíték volt, hogy érdemes egy ilyen esemény koreográfiáját mindjárt a kezdetekkor polemikusra hangszerelni.